

GRAMOFON İĞNESİ

Anmadığımız büyük bir romancı

Romanları ölçüsünde incelikli, unutulmaz öyküleriyle edebiyatımıza büyük emeği geçmiş Halid Ziya Uşaklıgil 27 Mart 1945 tarihinde öldü. Bu yıl ölümünün ellinci yılı.

Uygarlıkları, kültürleri ve edebiyatlarıyla övünç duyan ülkeler, Halid Ziya'nın çok gerisinde kalmış yazarlarını bile daima gündemde tutarken, büyük romancımız anılmadan unutulmuşu terk edildi.

Bireysel ve toplumsal

Oysa neler karşılaştırılabilir: Halide Edip en ünlü eseri **Sinekli Bakkal**'da her şey karşın II. Abdülhamid dönemini bağışlar, istibdat ortamına bir peri masalının rengârenk kostümlerini giydirir. Halid Ziya ise hem 1897 tarihli **Mai ve Siyah**'ta, hem 1900 tarihli **Aşk-ı Memnu**'da aynı dönemi satır arası sezdirilerle bir kâbus süreci olarak kaleme getirir. Mai ve Siyah'ta **Ahmet Cemil**, Sinekli Bakkal'ın huzurunu asla duyumsamaz. 1897'nin bakış açısıyla 1930'ların bakış açısını değerlendirmek, karşılaştırmak, cumhuriyet kuşaklarının bir görevi değil miydi?

Halid Ziya'nın bireyselden toplumsala, toplumsaldan bireysele, pek çok gelgitle, siyasal düzen süreçlerini en derin şekilde algılamış bir yazarımız olduğunu, okudukça, ağır zaman diliminde, yazarın gizlerine erdikçe kavnyordum. Yaşantılarından yararlanıyor, bireysel maceralarda toplumsal payını ölçüp biçiyordu. Örneğe, Beşir ya da **Bir Yazın Tarihi**'ndeki yarı sığıntı genç kız, onun **Kırk Yıl**'da anlattığı bir anıdan izdüşümler sayılabilir. Halid Ziya, evlerinde çalışmış bir cariyeyle söz açıyor, cariye'nin umutsuz aşkını dile getiriyordu. Bu aşk, Halid Ziya'nın evlilik eşliğindeki ağabeyesine duyulmuştu. Cariye, dengi dengine evlilik karşısında, yalnızca kendi tek taraflı aşkını söyleyecek, tıpkı Beşir gibi vereme yenik düşecekti.

Beni o kadar etkileyen bu aşk figürünü birkaç kez, değişik sebepler aracılığıyla, yazılarımda anlatmış, hatırlatmış, **Kırk Yıl**'in günümüz okurunun merakını çeceğini ummuşum. Çünkü bu aşk figüründe, bir yandan Halid Ziya'nın yazınsal verimlerine esin kaynaklığını, bir yandan da Halid Ziya'daki toplumsal-bireysel perspektif alımlanabilir. Gelgelelim yazıları en küçük bir ilgi, en kısık bir yankı uyandırmadı.

Bireysel: Örneğe, 1894 basımlı, yüz bir yaşındaki **Ferdi ve Şürekâsi**'nda çıkmaz sokak görünümülü aşk, inceden inceye, bireyin psikolojisi öne çıkartılarak çözümlenir. Toplumsal: Çünkü, romanın baş kişilerinin sürüklediği aşk üçgeni, gerçeklikte, Ferdi ve Şürekâsi'ni sarmış melodram havasının dışına çıkılsın, zümreler arası bir çıkar çatışmasını dile getirmektedir.

Yalnız bu biraz cılız roman örneği bile Halid Ziya'daki perspektif genişliğini yansıtmaya yeterli büyük yazarın emeği, daha benim ilkençlik çağında unutulup gitmişti.

Cumhuriyet döneminde tek başına

Öte yandan bu büyük yazar, imparatorluğun sona erip Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuna da -edebiyatımızda ve kültürümüzde ilk kez- bireysel ve toplumsal açıdan yaklaşabilmiş, ileri yaşında kaleme aldığı denemelerinde yeni bir kültür oluşmasında, geçmiş kültür birikimlerinden yararlanması gerektiğini, kör bir muhalefete düşmeksiniz, açıkça ve adeta tek başına söylemiştir. **Sanata Dair** ciltlerinde yer alan yazılarında, Halid Ziya, yazım kurallarından alaturka musikiye, o günün heyecanlarının kolayca yadsığı, moda dışı, ama önemi tartışılmayacak pek çok sorunu gündeme getirmiştir. Yazım kurallarında okuma-yazma kolaylığının ötesinde, daha karmaşık, belki de gerçekten çok yerinde ve gerekli ilkeler öne sürmüştü de bunlar dikkate alınmamış, yazar handiye yalnız bırakılmıştır. Yalnız bırakılmıştır diyorum; çünkü, başta yazım kurallarına ilişkin ilkesel önerileri olmak üzere, Halid Ziya'nın görüşlerinin hiçbirisi gerçek bir gündem oluşturamamıştır. Tersine, cumhuriyet dönemi, Halid Ziya Bey'e yaşı ileri bir usta gözüyle bakmakta ısrar etmiştir. Nitekim 1930'da, **İsmail Habib**'in "Hisselerin son sınıflarına resmen kabul" edilmiş kitabı **Edebi Yeniliğimiz** Halid Ziya Uşaklıgil'i şöyle notalar: "Onu Beklerken ve İhtiyar Dost gibi kitapları bugünün gençleri tarafından dahi seve seve okunabilir."

Ama kitaplar okunmamış olmalıydılar ki 1960'larda hiçbirini yeniden basılmaz olmuş, 1940'larda basılmış olanları da eski kitapçılarda hâlâ alıcı bekliyordu. Zaten çok geçmeden Halid Ziya'nın eseri, üstüne üstlük, bir de öz Türkçeleştirme kıyımıyla karşılaşıyordu. Onun önce emeğin verimi üslubu şimdiki birkaç yeni sözcükle geçiştirilmek isteniyordu... Hemen eklemek gerekiyor: Halid Ziya Bey'in yazarlık serüveni, düşünce adamlığı, o daha yaşarken sansürle karşılaşmış olmalıydı. **Yaşar Nabi Nayır**, 1972 basımlı **Dost Mektuplar**'da yazıklararak anlatıyor: "**Son mektubunu hatırlıyorum. Daha önce alaturka musikiden överek söz açan bir yazı göndermişti de ben, bu yazının devrimci, Atatürkçü Vartık'ın havasına uymayacağını ve çok sevdiğim üstadıma zararı dokunabileceğini nazik bir mektupla bildirmiştim. Buna cevap veriyor ve üzüntüsünü belirtiyordu. Her yazarın kendi kanısını açıkça savunmak hakkı olduğunu yazıyordu hakk olarak. Böyle bir ustanın kırılmasına yol açan hareketimi bugün daha çok ayıplıyorum.**"

Cinselliğin bin yüzü

O zamanlar, Sahaf'lar'dan devşirip getirdiğim kitapları, hep kendine özgü bir yazım kurallına bağlı kalınarak yeni harflere geçirilmiş, üslupları korunarak sadeleştirilmiş Mai ve Siyah'ı, **Bir Yazın Tarihi**'ni, **Kırk Hayatlar**'ı hep okumak oburluğuyla okumuştum. Bu kitapların düzlemine, yoğun katmanlarına dikkat edilememiş olanak yoktu.

Sonra galiba, **Saray ve Ötesi**'nde sakalı boyalı, başkalarına sakal boyası salık veren acıklı-gülünç padişah portresini, sultanların, şehzadelerin, nihayet **Pierre Loti**'nin tuhaf, irkiltici görümlerini okuyunca, Halid Ziya'nın eserindeki karmaşık ruhsal süreçleri yeni baştan düşünmek zorunda kalacaktım. Sözgelimi, bizim daima bir Türk, Osmanlı dostu, deniz subayı bildiğimiz Pierre Loti'yi, Halid Ziya, yine bir "yasak aşklar" kahramanı gibi görüyor, o günün tutucu ahlâk anlayışı çerçevesinde, bu gördüklerini örtük biçimde anlatıyordu.

Saray ve Ötesi'nde, böyle, istekleri, eğilimleri, duyguları çapraşık, sapkılı birkaç portre daha vardı ki kimi pek süslü püslü bir şehzadenin, kimi saraya çok yakın bir damadın, kimi padişah amcasını hafif dedikodularla çekiştiren bir başka şehzadenindi. Bazen tuhaf hanımlar, sultanlar, bazen irkiltici siyaset adamları, hepsi de edebiyatımızda bireysel trajedileriyle söz açılmamış, en azından, modern bir anlatımla işlenmemiş kişilerdi.

Apar topar, sadece konuları izlenerek sadece "serüven"leri okunmuş o romanlar, özellikle **Aşk-ı Memnu** ve **Kırk Hayatlar**, benim için artık birer bilmeceydi. Mai ve Siyah'tan başlayarak hepsini yeniden okuyordum.

Gerçi Mai ve Siyah'ta da Ahmet Cemil'in kız kardeşi, mutsuz **İkbal**'le ilişkisi, İkbal'in müthiş ölümü, ruh çözümlenmesini gerektirir çizgidedir ama, romancı henüz açıkça konuşmayı seçmemiştir.

Mai ve Siyah'ın yanı başında **Aşk-ı Memnu**, gerçekten çok daha açık sözlüdür. Bununla birlikte romancının geçen yüzyılın son -bu yüzyılın başlangıcı çerçevesine sığışmak durumunda kaldığı muhakkaktır. Roman okumanın bile ahlâki sorun olarak tartışıldığı toplumsal ortamda, **Aşk-ı Memnu**, genç bir kadının cinsel yalnızlığını da irdeliyordu.

Yaşını başını almış, Boğaziçili, varlıklı **Adnan Bey**'in genç karısı **Bihter**, törel değerler açısından aykırı bir kimlik, sorunlar açacak bir roman kişisiydi.

"**Bir Bihter, bütün ihtiyar kocalı genç kadınları arkasından sürüklemeyiz, fakat Bihter karakterinde, onun terbiyesinde, onun ahlâkında, yahut ahlâksızlığında, onun serbestliğinde, hasılı onun durumunda bulunan kadınlara, bunların ahlâk güçsüzlükleri arasında, pek uğursuz bir kalavuz, pek zehirli bir düşme örneği olacağına şüphe yoktur.**" Böylece **Tevfik Fikret** çapında bir şair bile, o kadar somut cinsel yalnızlık olgusunu ahlâk düşkünlüğü, ahlâksızlık sayıyor; Halid Ziya'ya da ister istemez bir anlamda onaylamak, bir anlamda eserini, **Aşk-ı Memnu**'yu savunmak kalı-

yordu: "**Biz sanatımızın samimiliği ile övünüyoruz, kimseyi aldatmıyoruz, hayatta ne varsa bizde de vardır... Hem bizim romanlarımız olmasa, hayatta iyilik ve fenalık olmayacak mı?**" Neyse ki bu iyilik ve fenalık, cinselliğin değişik yüzlerini yansıtmaktan Halid Ziya'ya geri durdurumamıştır.

Bütün aşklar yasak
Aşk-ı Memnu'nun bütün kişileri, inanılmaz keredede kapalı, içe dönük bir ortamda sürekli birbirlerine teğet geçerler, sürekli bir cinsel yalnızlığı yaşarlar. Bihter, Adnan Bey'e bağlı kalmak istemekte, Adnan Bey'in genç yeğeni **Behlül**'e gönül bağı duymaktadır. Gençliğe tutkun Adnan Bey, genç karısını mutlu etmediğini bilmekte, ama onun gençliğinden bir türlü vazgeçmemektedir. Bihter'le **Peyker**'in annesi, gençliği adeta hafifmesref geçmiş **Firdavs Hanım**, tıpkı Adnan Bey gibi gençlik hayalleriyle sarmaş dolaş, tıpkı kendisi gibi cinsel seçimleri kural tanımaz **Behlül**'e için için vurgundur. **Nihal**'de aile ortamını arar görünen **Behlül**, besbelli, evlilik hayatında da karşık cinsel oyunlarını sürdürecektir yaradılıştadır. Onları çoğu kez, yaşlı kız **Matmazel**'de **Courton** gözlemekte, belki de gözetlemektedir... Çok ustaca kurulumuş roman çatısının altında Halid Ziya, kemikleşmiş ahlâki aşan, törel değerlerle öyle kolay kavranamayacak bütün bu sarsıntılı aktarıyor, kimbilir o 1900 yılının okurlarına neler söylemek istiyordu. Söyledikleri bugün bile, hele toplumun bilgi düzeyi göz önünde tutulursa, öyle kolay, beylik, ivedi çözümlenmelerle geçiştirilecek gibi değildir.

Sonra **Kırk Hayatlar**... **Ömer Behiç**'in kişiliğinde, bu roman, geçen yüzyılın ahlâki kaygılarına, içsel huzursuzluklarına, daha da önemlisi, o yüzyılda konuşulması biçimsiz kaçacak, yazıya geçirilmesi neredeyse hiç düşünülmeyecek birçok zaafa söz hakkı tanıyordu. İşte Doktor **Ömer Behiç**, mutlu gözüken aile hayatında insanı zaafı ikiici ahlâkin yargılarıyla mahkûm ediyor, ne var ki çok geçmeden bütün bu zaafı kendi benliğinde, özvarlığında yakalamak zorunda kalıyordu. Halid Ziya Bey, Türk toplumunun, dolayısıyla da Türk romanının o güne kadar konuşmaktan kaçındığı konuları, sorunları anlatmakta, teşnehi masasına yatırmakta, dışmekteydi. Dönemi bu sorunları, bu konuları görmezden geliyor. Halid Ziya'nın başka özelliklerini vurgulamakla yetiniyordu. Bunu bir ölçüde doğal karşılamak olasıdır; Halid Ziya'daki "öncü" özelliklerinin asıl günümüzde değişimiyer oluşuna şaşmak gerek.

Biz cumhuriyet çocukları **Halid Ziya Uşaklıgil**'i ne kadar tanıyorduk, ne kadar tanıyabilirdik? Bu soruyu elbette sonradan düşünmüştüm. O zamanlar, kitapların deli gibi bir tutkunu olarak Sahaf'lar'da ne bulabilirsem devşirip eve, küçük kitaplığıma taşırdım.

Halid Ziya Bey'in yeni harflerle basılmış, çoğu yırtık pırtık, sayfaları lekeli,

kapaklarının rengi solmuş kitapları da bunlar arasındaydı.

Oysa **Aşk-ı Memnu** romancısı, eserleri cumhuriyet çocuklarında da okunsun diye uğraşmış, didinmiş, Latin harfleriyle ilk kez basılan romanlarının, öykülerinin dilini sadeleştirmiş, bu edimi gerçekleştiren kimbilir ne çetin üslup sorunlarıyla karşılaşmıştı. Ama bunları da henüz düşündüğüm

yoktu. Halid Ziya konusunda bildiklerime gelince, o, her şeyden önce -yukarıda vurguladığım gibi- **Aşk-ı Memnu**'un romancısıydı. Çünkü ablamın ders kitabında **Nihat Sami Banarlı** öyle yazmıştı. Bir yandan da "hayalinin güneş dolu, o kızgın yazına karşı bir türlü ısınamayarak" üşüyen, hep üşüyen, tunç heykelleri çağırıştırır, zenci köle **Beşir**'den söz açıyordu. **Aşk-ı Mem-**

nu'dan alıntılanmış seçme parçada **Beşir**, "Afrika çölçerinin kızgın kumlarıyla yanan havasını" özlüyordu. Böylece onun doğup büyüdüğü yerlerden, baba ocağında kopartılıp getirildiğini; daha altmış yıl önce, insanların alınıp satıldığı öğreniyordum. Üstelik **Beşir** veremdi, ölecekti.

On bir on iki yaşımın derin izlerinden **Beşir**. İkide birde ders kitabının o sayfalarını açar, **Beşir** için sanki yeni, güzel bir haber, bir şeyler umar; bu kez hayatı kurtulacak, **Beşir** özlediği yurda kavuşacak, bu kez romancı onun kaderini değiştirecek umuduyla alıntıyı tekrar okurdum. Yalnız o bölüm bile, eski düzenin aksayan yanlarından birine işaret ediyse genç kuşaklara ne çok şey anlatmaktaydı...

Sonradan ayırt edecektim ki benden epöy önce, **Ziya Osman Saba** da **Beşir** için gözyaşı dökmüş, bir öyküsünde ona "dert ve elem kardeşi" aramıştı. **Ziya Osman Saba**, **Aşk-ı Memnu**'un tümünü okudundan **Firdavs Hanım**'ı, canına kıyan **Bihter**'i, ötekileri, hepsini de tanımıştı. Bense henüz okumadığım bir romanın bölük pörçük sayfalarıyla, ancak okuyabildiklerimle yaşıyordum.

Türk romanının babası

Dediğim gibi henüz hiçbirini bilmiyordum:

Halid Ziya Bey için bazı edebiyat tarihçileri "modern Türk romanının ilk ustası" niteliğini kullanmışlar; **Ahmet Mithad Efendi**'de masal dokusuyla örtüşen roman anlayışının nihayet Halid Ziya'ya değişime uğradığını, roman sanatına yarışı bir estetik gerçeklik edindiğini saptamışlardır.

Eski edebiyatımız şiir ölçüsünde düzyazıyı önemsemediğinden, hele, roman mimarisine büsbütün uzak durduğundan, Türk romanının ilk öğretmeni **Ahmet Mithad Efendi**'nin küçük tökezlemelerini doğal karşılamamız gerektiği gibi Halid Ziya'nın romanda birdenbire ustalasmaşına şaşmamız, hayranlık duymamız gerekmez miydi? Halid Ziya Bey böylece Osmanlı-Türk kültüründe, sanatında tek başına yeni bir sayfa açmış sayılmaz mıydı?

Bir anlamda tansiksı başarsını, o, **Kırk Yıl**'da alçakgönüllülikle anlatır. **Kırk Yıl**, doğum tarihi olan 1866'dan başlayarak Halid Ziya'nın **Saray ve Ötesi**'ne varacak anılandır.

Burada imparatorluğun son dönemlerindeki varlıklı bir Osmanlı ailesini yakından tanıma fırsatı buluruz. Batı kentsoyluluğunu hayli çağınştıran bir atmosferde, söz konusu aile, helvacılık, halıcılık gibi ticaret işleriyle uğraşarak zengin olmuş, taşra dünyasından büyük kent dünyasına geçmiş, kent kültürüyle beslenmiş ve doğanmıştır.

Özgürlük ortamı bir türlü belirmez

Ne var ki gelişkin bireylerin gerekindiği özgürlük ortamı, memleketin toplumsal panoramasında bir türlü belirmez. Halid Ziya, II. Abdülhamid saltanatına büyük bir kirgünlükle bakar ve "Bu yıllardan başlayarak gittikçe memleketin bütün parçalarını bir mengene içinde sıkıştırın, bütün beyinleri düşünme kabiliyetinden mahrum bırakmak için her gün milletin anlama kuvvetini bir demir pençe içinde daha çok ezen casus teşkilâtı o vakit bile pencereleri kapamaya, lambaları kısmaya lüzum gösterecek" keredeydi, diye yazıyor.

Gerek İstanbul'da, gerekse İzmir'de bir yılgnlık ortamı göze çarpır. Sokağa bakan pencereler, hatta bahçeye bakan pencereler "Sivrisinekler girmesin!" uyarısıyla örtülür. Geceleyin lambaların ışığı daima endişe uyandırıcıdır: "İs yapacak. Bıraz kısdı!"

İşin tuhafı, Halid Ziya'dan sonraki kuşağın insanı **Halide Edib** de **Mor Salkımı** Ev'de tipatip bu anıları yineliyerek biz cumhuriyet çocuklarına, istibdatı resmisi çizerken yeni yeni toplumsal baskıların oluşmaması için sağduyulu davranmamızı sandı önercekti. Yazık ki bunların hiçbirisi okul kitaplarımızda yer almıyordu.

Bugünün bakış açısı

27 mart günü gazetelerde, özerk ve özel televizyon kanallarımızın haber bültenlerinde Halid Ziya'ya ilişkin tek satır yer almadı, tek bir söz edilmedi.

Ağır başlı, nazik ve ciddi ...

Modern Türk romanının kurucusu diye nitelenen Halid Ziya Uşaklıgil'in, cumhuriyetimizin yetmiş yılı aşkın zaman diliminde, derli toplu bir eleştirel toplu basımının gerçekleştirilmemiş olması, yüz kızartıcı değilse, nedir? Tam tersine, bundan yüzümüz kızarmadığı gibi, bugünün bakış açısı Halid Ziya'yı görmezden gelmeyi bir erdem saymakta, güncel bayağılıkların sürüsüne yeni yeni güncel bayağılıklar katmayı başarı kabul etmektedir. 27 Mart 1995 tarihinden bugüne günler geçti. Günlerce Halid Ziya Uşaklıgil'in ölümünün ellinci yılını fırsat bilip onu genç kuşaklara tanıtacak bir çaba bekledim; elbette kişisel çabaların çok ötesinde bir çaba. **Kültür Bakanlığı**'nin onun için gerçekleştireceği bir semineri, çoktan hazırlanmış inceleme kitaplarının art arda yayımlanıyor

olmasını, **Milli Eğitim Bakanlığı**'nın bu ders yılında hiç olmazsa bir haftayı Halid Ziya'ya ayırmasını, teknikleri zayıf olsa da biri telif ikisi uyarlama üç oyununun usta tiyatro adamlarınca sahneye konmasını boş yere bekledim. Bu yazıyı noktalamadan önce, **Yaşar Nabi**'nin kaleme getirdiği Halid Ziya portresini alıntılama istiyorum: "**Yeşilköy'deki köşkünün özenle bakılmış bahçesinde, zarif birer çay fincanı ellerimizde, Halid Ziya Uşaklıgil**'le karşı karşıyayız. Ağır başlı, nazik ve ciddi üstat... Tıpkı romanlarında gibi koyu ve terkipli bir dille, ama ne kadar düzensiz ve kusursuz konuşuyor, konudan konuya geçerek. Ve zevkle dinletmesini biliyor kendini, ama birçok edebiyat ustaları gibi monoloğa çevirmiyor konuşmayı. Karşısındaki genç heveslinin düşünceleri, kanıları ve tasarılarıyla ilgileniyor, edebiyat alanındaki tecrübelerinin ona bir yardımı olsun istiyor. **Güldürücü** fıkralar anlatıyor, kahkahalar atıyor, arkadaşlarını çekiştirmiyor. Bir erdem örneği adeta."

Değil güldürücü fıkralara, en acı şeylere, yoksulluğa ve ölüme kahkahalarla gülünüp geçildiği, her türlü insan dramının alaya alındığı, rakı sofrası mezeci, mahalle karısı dedikodusu yapıldığı, her kültür emeğinin aşağılıkça gözden ırak tutulmak istendiği, arkadaşlarını, değerli kişileri çekiştirmenin, kuyu kazmaların tek erdem sayıldığı günümüzde Halid Ziya Uşaklıgil'i ellinci ölüm yıldönümünde kim, kimler, hangi kuruluşlar, hangi yetkili devlet kuruluşları anacaktır ki?!

